

Torony és homlokzat viszonya a magyar barokk templomépítészetben

SZERZŐ: TERESTYÉNYI ANNA NHNO02
ÓBUDAI EGYETEM YBL MIKLÓS ÉPÍTÉSTUDOMÁNYI KAR
ÉPÍTÉSZMÉRNÖK BSC, 4. ÉVFOLYAM
KONZULENS: DR. NAGY GERGELY DOMONKOS PHD

TARTALOMJEGYZÉK

1.BEVEZETÉS	4
1.1.Téma lehatárolása, barokk kialakulása, jellemzése.....	4
1.2. Az Il Gesù jelentősége és homlokzata.....	6
2.MAGYAR BAROKK SZAKRÁLIS ÉPÍTÉSZET	8
2.1. Kialakulása, történelmi háttér, homlokzatok fejlődése	8
2.2. Homlokzatok csoportosítása tornyok száma szerint.....	9
3.BAROKK TEMPLOMHOMLOKZATOK CSOPORTOSÍTÁSA	11
3.1. Középkori örökség.....	11
3.2. Szerezetesi templomok.....	12
3.3. Protestáns templomok	13
3.4. Kápolnák.....	14
4. HOMLOKZATOK ARCHITEKTONIKUS FELÉPÍTÉSE	15
5. BAROKK TORONY HELYZETÉNEK OKAI.....	19
5.1. Környezethez való viszony	19
5.2. Építészeti szándék.....	19
6.KÉT TORNYOS HOMLOKZATOK	21
6.1. Kialakulása	21
6.2. Nagyszombat, jezsuita templom.....	21
6.3. Győr, jezsuita templom	22
6.4. Budapest, Egyetemi templom.....	24
6.5. Debrecen, Szent Anna-templom.....	26
6.6. Egri minorita templom	27
7. EGYTORNYOS HOMLOKZATOK	29
7.1 Szentgotthárdi ciszterci apátsági templom	29
7.2. Erzsébet apácák temploma.....	29
8. TORONYTALAN HOMLOKZATOK.....	30
8.1. Budapest, ferences templom.....	30
8.2. Győr, karmelita templom	31
8.3. Vác, domonkos templom	32

8.4.Esztergom, ferences templom.....	33
9. EGYÉB.....	34
9.1. Nagykároly, görögkatolikus templom	34
9.2. Kőszeg, Kálvária templom	34
10. ÖSSZEGZÉS	35
11. BIBLIOGRÁFIA	37

1.BEVEZETÉS

1.1. Téma lehatárolása, barokk kialakulása, jellemzése

Középkorban erősen fejlődő keresztény kultúra Isten központú világképét felváltotta a reneszánsz ember központú világképe. A középkori ember célja az Istenhez való közel kerülés, minden cselekedetét ez határozza meg, továbbá ez adta a román és gótikus építészet alapját. Reneszánsz humanista világképe törést jelentett a keresztény szellemiségben, mely a reformáció kialakulásához vezetett.

Sokan a barokk építészetet a reneszánsz után egyfajta hanyatlásnak ítélték meg, ahol a feledésbe merült eredeti formákat félreértve, a hatás érdekében tovább alkalmazzák. Jacob Burckhardt svájci építészettörténész egyik tanulmányában meg is jegyezte, hogy a „barokk” korábban többször is előfordult, a hanyatlás általános velejárója.¹ Azonban a XIX. század végén Heinrich Wöfflin meggyőző érvelésekkel igyekezett bizonyítani, hogy a barokk nem egyfajta hanyatló utóreneszánsz, hanem egy önálló stílus, a reneszánsz ellentettje. Két stílus jellemzésére öt fogalompárt állított, melyekkel a különbségeket lehet leírni. Ezek szerint a reneszánszra a linearitás, síkszerűség, zárt forma, sokaság és világosság a jellemzőek, míg a barokkra ezek ellentetteként a festőiség, mélység, nyitott forma, egység és talányosság.² A barokk épületek pompái és méretei az egyház hatalmát hirdetik. Az építészethez ebben a korban rengeteg társművészet is társul, szobrászatot, festészetet reprezentáció céljából alkalmazza. Az alaprajzok jelentősége megnő, az épület egésze műalkotássá válik.

Barokk időszakában a magyar történelem jelentősen, ennek hatására az építészeti feladatok némiképp változtak a korábbi korokhoz képest. Elsősorban az ellenreformációs egyház templomai, királyi, fejedelmi kastélyok épültek, de megnőtt az előző korszakokhoz képest a városépítészeti tevékenység is, így sok városi palota és lakóház építése is erre az időszakra tehető. Magyarországon III. Károly idejében a török által feldúlt területen a romok eltakarítása és pénz híján a megmaradt épületek használhatóvá tétele a fő volt feladat.³

Kutatásom alapja a barokk építészet legelső és legjelentősebb temploma az Il Gesù, mely a kor templomprototípusává vált. Ez alapján a teljesség igénye nélkül az ellenreformációs egyház, azon magyar templomait fogom vizsgálni, melyek erre a mintára épültek, vagy kisebb változtatáson mentek át, kialakítva a magyar templomok jellemző alaptípusait. Az

¹ SZENTKIRÁLYI 2012/1, 7-9

² WÖFFLIN 1915

³ SZENTKIRÁLYI 2010, 182

Il Gesù homlokzatának motívumai rendre visszaköszönnék a barokk templomhomlokzatokon, ugyanakkor többféle módon is változtattak annak koncepcióján. Ennek egyik fő oka lehet, hogy míg a római templomnak nincsen tornya, addig északabbra, a német és magyar területeken általános gyakorlat volt tornyot építeni a templomoknak. Kutatásom célja elsősorban a kor néhány fontosabb vagy sajtószerűsége magyar templomának összegyűjtése és leírása volt - a teljesség igénye nélkül -, illetve ezek alapján egy tipológia felvázolása, melynek fókuszában a tornyuk helyzete áll.

Építészettörténeti stílus vizsgálatok a stílus kezdetének és végének meghatározása mindig nehezebb, mint rendszerének feltérképezése. Kezdetkor elsősorban arra keressük a választ, hogy mikor, milyen körülmények között jött létre az új stílus, befolyásolta-e valami a létrejöttét, mely rétegek voltak a fő támogatói, esetleg kik gátolták a megjelenését. Az általam vizsgált téma időszaka, Nyugat-Európában a XVI-XVIII. század, a feudalizmus restaurációjának korszaka. Ebben az időben a polgári fejlődés üteme lelassult. Polgárság szembekerült a hatalommal, ez később forradalmakban bontakozott ki. Ezek közül első az angol forradalom volt, mely 1649-ben az polgárság győzelmével és I. Károly lefejezésével zárult. Ennek hatására szerte a világban társadalmi megmozdulások indultak el, melynek végső állomása végül az 1789-es francia forradalom volt.⁴

Magyarországon a törökök elfoglalták Esztergomot, ezért az esztergomi érsek és vele együtt a katolikus egyház is Nagyszombatra helyezte át a székhelyét. A végül itt letelepedő jezsuita rend megkezdte térítőtevékenységét. 1629-37 között megépítették templomukat, amely az ország első barokk szakrális építménye lett.⁵ Il Gesù mintájára épült templom a magyar ellenreformációs egyházak egyik alaptípusává vált és több, mint egy évszázadra meghatározta a hazai templomépítést. Magyar barokk szakrális építészetnek két egymástól elég jól elkülöníthető időszaka volt. Egy XVII. századi időszak, mely az ellenreformáció és az ország három részre szakadásának korszaka. A másik, a felszabadító háborúk és a Rákóczi-szabadságharc utáni idők, ahol az építészeti feladat főként az egykori püspöki székhelyeken elpusztult székesegyházak újjáépítése, vagy pedig az újonnan megjelenő szerzetesrendek templomainak építése, akik saját rendi szabályaik szerint alakították ki templomtípusaikat.⁶ Korszak végét azonban nem lehet egy évszámmal meghatározni. XVIII. század végén már megjelentek új irányzatok, következik egy hosszabb átmeneti kor a klasszicizáló-késő barokk,

⁴ SZENTKIRÁLYI 2010, 180

⁵ KELÉNYI 1998/1, 110

⁶ KELÉNYI 1998/2, 128

majd a XIX. század elején a klasszicizmus. Általam vizsgált korszak lezárását mégis a XVIII. század végére tenném, hiszen ekkor kezdenek megjelenni a klasszicizmus előzményei, viszont a kialakult forma alapján templomok ezután is épültek, de nem hoztak jelentős változást az előzőekhez képest.

Területi szempontból a címben magyar jelzót használtam, ám ezt szeretném pontosítani. Idő lehatárolásnál két részre osztottam a szakrális barokk építészet időszakát, így a területet is ez alapján szeretném meghatározni. Első a török megszállás időszaka, az ország három részre szakadása. Itt Magyar Királyság területét veszem alapul, mivel a jezsuita rend Nagyszombatról indulva ezen a részen kezdett terjeszkedni Győr és Pozsony felé. Második pedig a török kiűzése utáni idők, itt pedig az egykori Magyarország területét vizsgálom, mai Horvátország nélkül. Mivel nem csak felsorolni szeretném őket, hanem összefüggéseket is igyekszem keresni, ezért a választásom erre és nem a mai Magyarország területére.

1.2. Az Il Gesù jelentősége és homlokzata

Ebben az időszakban javában dúltak a reformációs törekvések, a katolikus egyház befolyása csökkent. Egyház új célja a rend hanyatlásának megállítása. Legnagyobb szerepet az 1534-es alapítású, 1540-ben III. Pál pápa által jóváhagyott jezsuita rend játszotta. Így vált a barokk stílus a katolikus egyház eszközévé a reformáció elleni küzdelemben, amely nagyban segítette az új stílus terjedését szerte a világban. Rend továbbá fontos szerepet játszott az oktatás területén is, ugyanis hittérítő tevékenységük által egyetemeket és kollégiumokat is építettek.⁷

1. A jezsuita rend címere az Il Gesù homlokzatán

A barokk építészetben isteni rend és szimmetria uralkodik, az épület egészét és részleteit is ez jellemzi. Barokk a reneszánsz geometrikus formái helyett hajlított, bonyolultabb alakzatokat hoz létre, a szabályosság a szimmetria a díszítmények középre és a felső részre való helyezése, elemek megtörése, megkettőzése mozgalmassá és dinamikussá teszi az építményeket. Magasabb és alacsonyabb térrészek jönnek létre, megjelenik a hierarchia a középtengely felé.

⁷ JEZSUITÁK 2016

2. Az Il Gesù homlokzata

Az Il Gesù Giacomo Barozzi di Vignola tervei alapján készült, homlokzatát tanítványa Giacomo della Porta fejezte be. Falpilléres teremtemplom dongaboltozatos hosszházzal, négyezeti kupolával és oldalkápolnával.⁸ A kápolnasorral bővített templomhajó elé della Porta a teret hűen tükröző egyenletes homlokzatot állított.⁹ A főhajó és a kápolnasor közötti különbséget kettős ívben hajló dinamikusan áramló forma, a voluta köti össze, melynek legfontosabb előképe a firenzei, Leon Battista Alberti által tervezett Santa Maria Novella homlokzata. Homlokzaton továbbá

oszlopok és féloszlopok ugranak ki, így több sík jön létre. Széles alsó szinten hat, keskenyebb felső részen pedig négy kettős korinthoszi pilaszter látható. Ezeket kettős oromzat (szegmensíves és háromszög alakú), valamint egy szintén háromszög alakú timpanon fogja össze, mely a főhajót teljes szélességében lezárja. Két szintet golyvázott főpárkány köti össze. Megjelenik az aediculás keretbe foglalt kapu és további nagyobb, dinamikus nyílások a középtengelyen. Kapu központi szerepet tölt be, felé sűrűsödik a plasztika és a tagozás, így kiemelkedik, kialakul a tér és tömegalakításhoz hasonlóan az alá-fölé rendeltségen alapuló rangsorolás elve. Az építészeti forma retorikus jellegűvé válik, motívumok ide vezetik a tekintetet, külső szemlélőt a templomba invitálja. Ez a hierarchikus homlokzatalakítás a barokk egyik jellemzője lesz.

⁸ KOCH 1997, 239

⁹ SZENTKIRÁLYI 2010, 184

2.MAGYAR BAROKK SZAKRÁLIS ÉPÍTÉSZET

2.1. Kialakulása, történelmi háttér, homlokzatok fejlődése

1543-ban Esztergomot elfoglalták a törökök, így az esztergomi érsek áthelyezte székhelyét Nagyszombatra. Török uralom korszakában a reformáció erősen kezdett terjedni Magyarországon. Ennek egyik irányzata a lutheranizmus, elsőként a városi polgárság, az erdélyi szászok és a szlovákok körében kezdett megjelenni.¹⁰ Ebben az időszakban a Habsburg Birodalom trónján I. Ferdinándot I. Miksa váltotta, aki megtűrte a reformációt, elődeivel ellentétben. Hatására a reformáció terjedése felgyorsult. Őt követte Rudolf, aki rá akarta kényszeríteni a magyarokra a római katolicizmust, de Bocskai vezetésével és az Oszmán Birodalom segítségével felkeltek ellene, ezzel jelentősen meggyengítve a hatalmát. Ennek lezárásaként 1606-ban a bécsi béke biztosította a protestánsok szabad vallásgyakorlását, így mindenki a török elleni harcra összpontosított. A katolikus egyház a Habsburgok ellenreformációs kötelezettsége és a jezsuita egyház térítőtevékenységének köszönhetően megerősödött. Nagyszombaton letelepedett a jezsuita rend, innen indultak az új egyházi törekvések. 1615-ben megnyitották első magyar kollégiumukat, 1635-ben pedig egyetemüket, Pázmány Péter jezsuita szerzetes, majd esztergomi érsek segítségével. Eszterházy Miklós nádor támogatásával 1629-1637 között pedig megépült a nagyszombati jezsuita templom is.¹¹ Tervezője alaprajzi, felépítési és homlokzati rendszerében az Il Gesù elemeit vette alapul, továbbá kiegészítette pár északon elterjedt elemmel. Nagyszombat után Pozsonyon át Győr felé terjedt a rend befolyása, majd kelet felé terjeszkedett.

Az ellenreformáció hatására a nemesség is nagy arányban tért vissza a katolikus hitre, és jelentős támogatást biztosítottak az egyház részére. A földesurak kegyúri jogra hivatkozva, ("Cuius regio eius religio.", tehát "Akié a föld azé a vallás is.") elvették a templomokat a protestánsoktól, a jobbágyokat pedig áttérésre kényszerítették. Katolikus egyház hosszútávú szerepe Magyarországon így megszilárdult. 1686-ban megkezdődött a törökök kiűzése, mely végül az 1699-es karlócai békével zárult. Hatalmas elnéptelenedett területek maradtak hátra, tehát a fő építészeti feladat az újjáépítés volt. A népességet belső áttelepítésekkel, külső betelepítésekkel igyekeztek pótolni. Ennek köszönhetően a XVIII. század végére az ország népessége duplájára nőtt.¹² Az ország újjáépítésének első pár évtizedében csak a papság és a nemesség volt olyan helyzetben, hogy jelentős építkezéseket folytasson, tervezőket és

¹⁰ KELÉNYI 1998/1, 109

¹¹ KELÉNYI 1998/1, 109

¹² KELÉNYI 1998/2, 123

kivitelezőket pedig külföldről kellett hozatni. 1760 körül a piaristák bevezették az építészeti rajz, építészetelmélet képzést, így a 18. század második felében az építészképzés magas színvonalát érte el.¹³ Főként kastélyok, paloták épültek, de újjáépítési tevékenység indult meg az egyházi építészetben is. Püspöki székhelyek török uralom alá kerültek, nagyrészt elpusztultak. Püspöki városokban lemondtak a romos székesegyházak újjáépítéséről helyettük kisebb templomokat alakítottak át, főként a Nagyszombati jezsuita templom mintájára, hosszházas alaprajzi rendszerrel, egy vagy két tornyos homlokzattal, akárcsak az osztrák vagy dél-német minták. 1720-30-as években Budán és Pesten ezek az építkezések voltak jelentősek. A visszafoglalt területeken megjelentek egyéb szerzetesrendek, mint például a ferencesek és a piaristák.¹⁴ A piaristák a térítést tanítással kívánták biztosítani, így szintén nagy szerepet játszottak a magyar oktatásban. Piaristák 1719-ben telepedtek le Debrecenben, ami ekkor főként kálvinista város volt. Uralkodó parancsára itt építették fel első katolikus templomukat a debreceni Szent Anna-templomot.¹⁵ A ferencesek a török hódoltság idején az elfoglalt területeken lelkipásztori munkát végeztek. Több templomot építettek az országban, leginkább hozzájuk köthetőek az toronytalan homlokzatok.

2.2. Homlokzatok csoportosítása tornyok száma szerint

Magyarországon a homlokzati formák alapján több csoportot különböztetünk meg. Tornyok számát tekintve három csoportra oszthatjuk őket. Lehetnek kettő, egy tornyosak vagy toronytalanok. Kéttornyos templomoknál a torony a homlokzat két végéhez kapcsolódik, és egy síkban van a homlokzattal, a falat és a homlokzatot ez esetben pilaszterek választják el egymástól. Itt a homlokzat nem oszlik két részre. Egy másik változatnál a párkány két részre tagolja. Harmadik két tornyos változatnál a tornyok előre ugranak, így közte a homlokzat hátra hajlik, így mozgalmasabb és dinamikusabb lesz. Ezt a homlokzatalakítást először Borromini használta a Sant' Agnese di Agone templomnál. Egytornyos templomoknál a torony állhat a homlokzat oldalán vagy az oromzat tetején is. Utóbbi a vidéki plébániatemplomok legkedveltebb megoldása. Utolsó csoportot a torony nélküli templomok alkotják, ahol rendi szokások vagy előírások miatt nélkülözik őket vagy pedig nem szerves részei a főhomlokzatnak. A három csoporton kívül eső templomokat az egyéb kategóriába soroltam. Ide tartozik a kőszegi Kálvária-templom, mely három tornyos, a nagykárolyi görögkatolikus templom és a máriagyüdi kegytemplom is. Továbbiakban ezen csoportokat fogom vizsgálni,

¹³ KELÉNYI 1998/2, 123-124

¹⁴ KELÉNYI 1998/2, 128-133

¹⁵ KELÉNYI 1998/2, 135

leírás és ok-okozat összefüggések keresése mellett a teljesség igénye nélkül példákat is fogok hozni egyes típusokra.

3.BAROKK TEMPLOMHOMLOKZATOK CSOPORTOSÍTÁSA

3.1. Középkori örökség

A 150 évig tartó török hódítás nyomott hagyott Magyarország építészetében. A tatárjárás utáni újjáépítés során a települések jellemzőivé váló templomokat minaretek váltják. A török pusztítás és a felszabadító hadjáratok falvakat tettek néptelenné és a városok épületeit is megrongálták vagy lerombolták. A pusztulással az egyházmegyéknek is szembe kellett nézniük, a visszatérő püspököket elnéptelenedett területek, lerombolt templomok és székesegyházak fogadták. Pénz és anyag hiányában, először a középkori maradványokból igyekeztek egyházi épületeket emelni. Sokszor átmenetileg a városban helyreállított plébániatemplomokat használták székesegyháznak.

Tornyokat már az V. században építettek, főként bazilikák előcsarnoka fölé tornyokat. Majd a romanikában terjedtek el különböző toronytípusok, a nyugati tornyok, kórustornyok, bejárati tornyok, lépcsőtornyok, négyzetes tornyok, harangtornyok.¹⁶ Végül a gótikában alakulnak ki egy- és kéttornyú homlokzatok. Egytornyos homlokzatoknál a jellemző pozíció ebben az időszakban a tengelyben elől vagy hátul álló torony. Nyugati homlokzat (westwerk) a romanikában is meghatározó volt, barokktól kezdve a torony ennek meghatározó eleme lesz. Torony szerepe a középkorban nagy jelentőséggel bírt, 1942-ben kiadott Magyar Református templomok című könyvben Medgyaszay István azt írja: „Már most a keresztyén templomnak ettől a kortól fogva két lényege van: az egyik a gyülekezetet befogadó Istenháza, a másik a torony, a gyülekezetet a magasból hívogató harang befogadására. ... a templomnak is meg a toronynak is külsejükben tökéletesen és méltóképen érvényesülniük kell.”¹⁷ Míg a középkorban a torony liturgikus funkcióval bírt, barokkban már csak szimbolikus jelentéssel bírnak, mint a kereszténység szimbóluma.

¹⁶ MÜLLER 1993

¹⁷ DR. KOVÁTS 1942

Középkori örökség felújítására kitűnő példa az ipolytölgyesi Római katolikus templom. Egytornyos homlokzat, tengelyben hátul álló toronnyal. 1794-ben épült, esztergomi főkáplán építette a régi középkori templom helyére. Eredeti szentélye a középkori nyugatra néző torony fölé esik.¹⁸ Toronytalan homlokzata egy axisú, főpárkánnyal horizontálisan két részre osztott.

Továbbá középkori örökség felújítására jó példa a szegedi ferences templom, mely a pannonhalmi apátság után második legrégebbi szakrális épületegyüttes. Első fázisban 13. században kezdték el a Szent Péter-templom újjáépítését, majd 15. században következett nagyszabású

átalakítás. Azonban a török hódoltság ideje alatt, vallási okokból nem volt engedélyezett a templom karbantartása és felújítása. Török kiűzése után a templom még nagyobb hanyatlásnak indult, de szerencsére sosem néptelenedett el. Majd elkezdődött a templom rekonstrukciója. A templomtornyot már a középkorban kezdték építeni, azonban 1783-ban fejezték be.

3. Ipolytölgyesi római katolikus templom

4. Tarnaleleszi római katolikus templom

Középkori archetípus továbbélése a tarnaleleszi római katolikus templom. A templom mai formáját a középkori részek továbbépítésével érte el. A középkori szentélyt teljes egészében felhasználták, de boltozatot elbontották. Hasonló utat járt be az erdőkövesdi Szent István király-templom. Templomot 1742-ben kezdték el építeni a régi

templom helyén, eredeti templomnak megfelelő stílusban.

3.2. Szerzetesi templomok

A török uralom alatt a régi monasztikus magyar rendeket nagy veszteségek érték, csak a pannonhalmi apátság maradt fenn. Újjáépülő országban nagy szerep jutott a szerzetesrendeknek is. A jezsuita rend a kor egyik legmeghatározóbb szerzetesrendje volt. Amellett hogy a barokk hírét vitték szerte a világban, kulturális életben is kiemelkedőt alkottak. A rend 17. század elején érkezett hazánkba, Nagyszombaton 1635-ben egyetemet alapítottak, nagy hatással voltak a tudományra és a magyar kultúrára. Rajtuk kívül hazánkban volt még három jelentős rend, a

¹⁸ MŰEMLÉK

ferencesek, piaristák és a pálosok. A ferences rend a 13. század közepén érkezett Magyarországra. Szerzetesrendek templomai önálló rendszert követnek. Hagyomány nagy szerepet játszott, azonban egységes követelmények nem voltak. Rendi szokásaikhoz híven a tornyot nem a homlokzathoz, hanem a szentélyhez kapcsolták. Gyakran előfordult, hogy a kialakult homlokzatformát, régi hosszházas kialakításhoz csatolták. Jezsuita rendnél sem voltak előírások, azonban élt az a gyakorlat, hogy a terveket Rómába kellett küldeni engedélyeztetni így a templomok homlokzata nagyon hasonló lett.¹⁹ Szerzetesrendi templomokra a toronytalan homlokzatoknál (8. fejezet) hozok példákat.

3.3. Protestáns templomok

Az elmúlt 500 évben a protestáns templomoknak nem alakult ki saját stílusa. Különböző törvények, rendeletek, háborúk, az egyház anyagi helyzete mellett az ellenreformáció is nehezítette ennek kialakulását. Az következő részben azt igyekszem a teljesség igénye nélkül bemutatni, hogy az alábbi korlátozások hogyan hatottak a magyar barokk protestáns templomépítészetre.

A protestánsok eleinte katolikus plébániatemplomokat vettek át vagy újjítottak fel. Elsősorban megtisztították a belső teret, oltárt díszítő szobrok kivételével azokat eltávolították, külsőt azonban nem változtattak. Belső kialakítás a vallás funkciójához kapcsolódik. Központi helyszíne a liturgikus tér, melynek alkalmasnak kell lennie az egész gyülekezet befogadására. A híveknek jól kellett hallani a pap szavait és biztosítani kellett, hogy a szertartást mindenholnan láthassák. Kezdetben ezek egyszerű egyhajós terek, melyek az adott kor stílusában épültek, külső jegyei visszafogottak, megfigyelhető a királyi rendeletek, törvények hatása.

17.század közepétől protestáns templomok építését királyi rendelet tiltotta. Egy templom építése engedélyhez volt kötve, a hatóságok pedig megszabták ennek helyét, anyagát és méretét. Legtöbbször rejtve kellett megépülniük, egyszerű lakóház, vagy gazdasági épület formáját kellett követniük. Pozsonyban, Késmárkon és az ország többpontján is templomok épültek. A szabályozások miatt főként fából készültek és görög kereszt alaprajzúak voltak, melyet az északi protestáns országoktól vettek át. A kisebb épületek imaházként szolgáltak, ahol sokszor a kis alapterület miatt a szószék az oltár felett helyezkedett el. Az épületek kivitelezését a lakosság végezte. Szabad templomépítés az 1781-es türelmi rendelet után kezdődhetett, de ekkor még torony, harang és utcai bejárat nélkül. Tornyot végül 1786-tól csatolhattak hozzá,

¹⁹ KELÉNYI 2006/1

mely után régebbi épületeiket is tornyokkal egészítették ki. 1681-1786 között a templomok nem emelhettek harangtornyot. Ezen intézkedések során maradtak fent olyan haranglábak, melyek a templom mellett helyezkedtek el. A protestáns templomok a szabad építkezés után is maradtak az egyszerű külső megjelenésnél. A homlokzat fő díszítőelemei a lizénák, triglif- és metopesorok, füzérek. Az új alkotásokhoz már főként a tornyos megoldást választották, ezzel szerették volna tudatosítani, hogy egyházi épületet látunk. Ebben az időszakban jelentek meg a protestáns templomépítészet fő jegyei. Ezek a nagyobb egyházi közösségek számára is központi jelentőségű alkotások. A templomok előre kidolgozott terv alapján készültek, három hajós hosszanti terek voltak, boltozattal lezárva. Monumentális építészet elemei a homlokzatalakítás során is megjelentek.²⁰

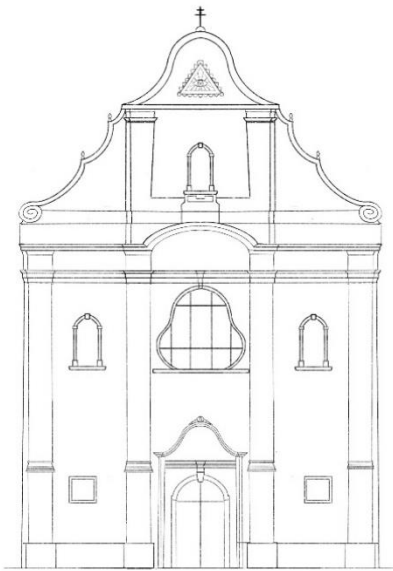
3.4. Kápolnák

Kápolnák és a templomok közötti legfőbb különbség a megrendelő. Míg a templomokat főként az egyház vagy különböző szerzetesrendek, gyülekezetek részére építettek, addig a kápolnákat magánemberek vagy azok egy csoportja emelte valakinek a tiszteletére vagy emlékére. 18. században jellemző volt a pestisjárványban elhunytak emlékére kápolnát emelni. Erre remek példa a zsámbéki pestis kápolna és a jászárokszállási Havas Boldogasszony kápolna. Barokk korban a kialakításuk a kisebb méret és a kevesebb kötöttség miatt egyszerűbb volt. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a török hódoltság utáni első szakrális építkezések főként kápolnák voltak. Funkció szerint megkülönböztetünk fogadalmi, temető-, sír-, kálvária-, kastély-, kegy-, stációs- és emlékkápolnákat. Sír- és temetőkápolnák főként a főnemesi réteg kedvelt temetkezési helye volt. Sírkápolnát meglévő templomok mellékkápolnája mellé is előszeretettel építettek, idővel pedig sok esetben temető nőtte körül. A kastélykápolnák szintén a főúri építkezés kedvelt eleme. Kastélyokon belül elhelyezkedő, főként egyszerű téglalap alakú terek az épület oldalszárnyában vagy az udvarban kaptak helyet.

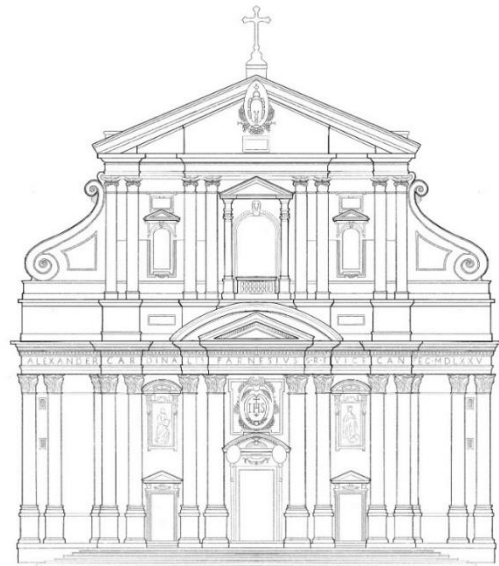
A korban jellemző szakrális épület volt a kálvária. Célja ugyanazt biztosítani, mint a templomok oltárai, azonban természetbe ágyazva. Mivel oltárral rendelkezik és miséztek benne kápolnának nevezhetjük. Kialakítása hagyományokon alapul, de a stációk száma szabadon változhatott. Kialakításában két típust különböztetünk meg. Egyik a domboldalon helyet foglaló tengely mentén elhelyezett stációkból álló, míg a másik a Golgota hegyének utánzására tesz kísérletet.

²⁰ KELÉNYI 2006/4

4. HOMLOKZATOK ARCHITEKTONIKUS FELÉPÍTÉSE

**5. Vác, Domonkos templom
Toronytalan**

**6. Il Gesu
Toronytalan**

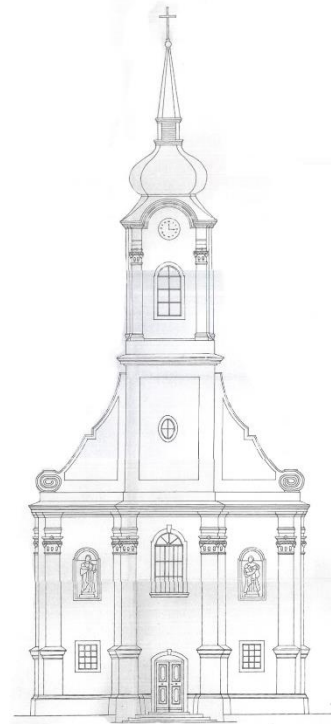
7-9. Torvaj, barokk templom, toronytalan

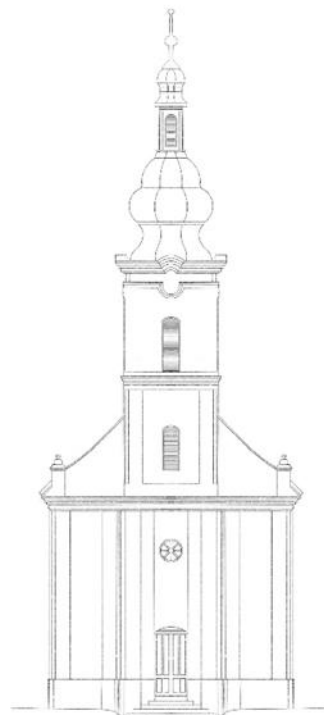
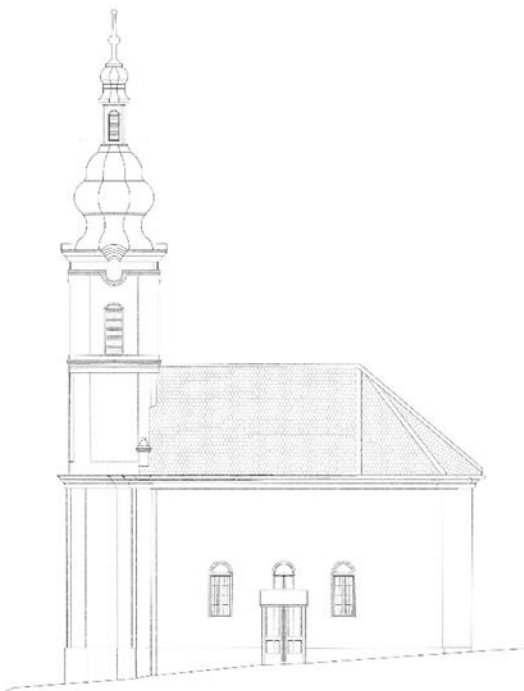
Középkori templom. A torony 1851-52-ben épült. A középkori épületet, tetővel fedték, erre helyezték rá a tetőt, majd a fa huszártornyot, ahol a harang helyet kapott. Mivel a fából épült torony sok gondot okozott 100 évvel később újjáépítették téglából.

10. Dunaföldvár, Barátok temploma
Egy torony a homlokzat oldalán

11. Üllő, Római Katolikus plébániatemplom
Egy torony a tengelyben a homlokzat síkja elé ugrik

12-13. Bonnya, Református templom
Egy torony a tengelyben a homlokzat síkja elé ugrik

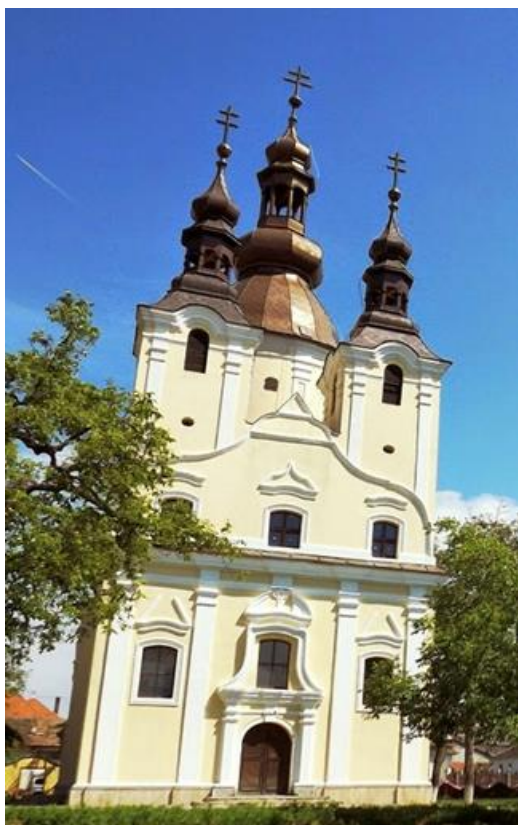
14-15. Homokkomárom ferences templom
Egy torony hátul

16. Győr, jezsuita templom
Két torony a homlokzat síkjában

17. Eger, minorita templom
Két torony, homlokzat síkja előre ugrik

18. Nagykároly, Görögkatolikus templom
Két torony+kupola

19. Máriagyűd, Kegyetemplom
Két torony az oldalhomlokzaton

20. Kőszeg, Kálvária-templom
Három tornyos

5. BAROKK TORONY HELYZETÉNEK OKAI

Az európai emlékanyagban gyakrabban előforduló, azonban a magyar barokk építészetben is akad néhány példa olyan esetekre, ahol a tervezői attitűd vagy a környezethez való viszony befolyásolja a templom pozícióját vagy felépítését.

5.1. Környezethez való viszony

Legmegfelelőbb magyar példa a máriagyüdi kegytemplom. Árpád-korban Mária-szobrot helyeztek el itt, majd különböző jelenésekről, csodákról szóló történetek kezdtek elterjedni, így egyre többen zarándokoltak erre. 1148-ban II. Géza, Mária oltalmába ajánlotta trónját és koronáját és megfogadta, hogy kőtemplomot építtet. A templom egyben középkori örökség is, hiszen az egykori falak egy részét a mai

21. Máriagyüd, Kegytemplom

templom is őrzi. Az épület török hódoltság idején mecsetként funkcionált, majd több felekezet is használta, végül az 1690-es években a ferences rend birtokába került, akik a második Mária-kegyszobrot is elhelyezték a területen. Ma azonban a harmadik Mária-szoborral találkozhatnak már csak az ide látogatók, ugyanis 1704-ben a Rákóczi-szabadságharc miatt, a szobrot Eszékre menekítették és a ferences templomban a mai napig megtalálható. A templom érdekessége, hogy a két torony nem a nyugati oldalon található, hanem a déli oldalhomlokzaton, amely ezáltal oldalhomlokzattá válik. Ennek oka, hogy az épület érzékeny a környezetére és a tájban így mutat jobban. A templom látványa és feltárulása fontosabb volt, mint a szimmetria. Két torony, ahogyan a nyugati homlokzat is vertikálisan dór pilaszterekkel tagolt.

5.2. Építészeti szándék

A pozsonyi trinitárius templom elsősorban a bécsi Szent Péter-templom mintájára épült. Tervezője Johann Lukas von Hildenbrandt és Franz Jänggl. A templom a Vármegyeház tér szélén áll és a két tornyos főhomlokzat a is erre néz. A főhomlokzat homorú meghajlítása inkább építészeti szándék, célja festői dinamikus forma elérése. Az ovális tér előtt homorodó homlokzat ellenpontjaként kapcsolódik hozzá a két torony átlósan elhelyezve. Két egyforma magas falfelületet homlokzat zárja, a két tornyot pedig voluták kapcsolják a homlokzathoz. Bécsi mintánál azonban kevésbé díszitettebb és kialakítása is egyszerűbb.

22. Bécs, Szent Péter-templom

23. Pozsony, trinitárius templom

Építészeti szándékra másik kitűnő példa a budapesti Szent Anna-templom. Itt a tervezői attitűd a templom tájolásában mutatkozik meg, ugyanis kelet-nyugat helyett észak-déli tájolású, így a templom a Batthyányi térre néz. Homlokzata szintén kétszintes, két oldalról torony kapcsolódik hozzá. A templom homlokzata itt síkban marad, felületét pilaszterek és párkányok hálósan tagolják. Nyílások a nagy mezőkre kerültek. Itt a homlokzat szintén nem sejteti az alaprajzi formát, ugyanis hosszházas rendszert sejtet.

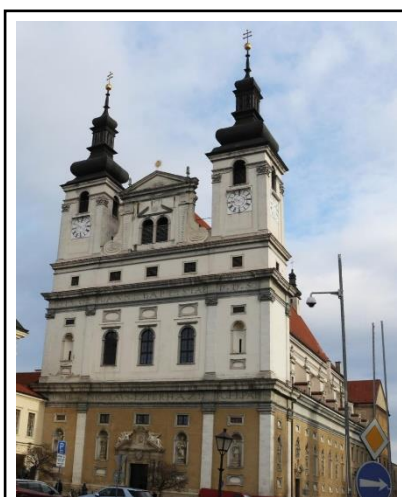
24. Budapest, Szent Anna-templom

6.KÉT TORNYOS HOMLOKZATOK

6.1. Kialakulása

1568-ban megépült az Il Gesù, a jezsuita rend főtemploma, mely a barokk építészet első művévé, majd archetípusává vált. Barokk stílus Rómából kiindulva északra kezdett terjedni, majd Észak-Itálián át a Német-alföldön keresztül eljutott a Habsburg Birodalom területére is. Itáliától északra megjelenik a két torony, mely ebben a térségben az épület szakrális voltát jelzi. Magyarországon a két tornyos homlokzatok legfőbb mintájául a salzburgi dóm és a bécsi jezsuita templom szolgált. Hazánkban két tornyos templomot főként a jezsuiták építettek.²¹

6.2. Nagyszombat, jezsuita templom

25.A nagyszombati jezsuita templom homlokzata

Mai nevén Keresztelő Szent János-székesegyház.

XVII. század elején Nagyszombat a katolikus megújulás fellegvára, az esztergomi érsekség székhelye. Az itt letelepedő rend 1629-37 között megépítette templomát az Il Gesù mintájára, közvetlen előképe pedig a bécsi jezsuita templom volt.²² Ekkor a tervet Rómába kellett küldeni, ahol ellenőrizték, hogy megfelelő-e, esetleges javaslatokat tettek. A templom építését Eszterházy Miklós nádorral kötött megállapodás alapján Magister Antonio vállalta, azonban nevével később nem találkozunk. Legtöbb helyen építőmesterként és építészként Észak-Itáliai építészeket,

Pietro és Antonio Spazzo-t említik. Forrásokban azonban a mesterekről kevés szó esik, viszont kiemelik, hogy építője 1637-ben, 30 esztendő volt. Antonio mestert nem igazán lehet azonosítani, azonban szinte biztos, hogy Pietro Spazzo a templom egyik építője volt, azonban valószínűleg nem ő tervezte, hiszen az építés idején húszas éveinek elején járt. Valószínűsíthető, hogy az épület terveit egy ismert építésszel készítették.²³

Gesú-típusú templom, azonban megjelenik a két torony, de elmarad a kereszthajó, valamint a négyzetes tér és a négyzetes kupola. Főhomlokzata egyszerűen tagozott, zárt megjelenésű, középső szakaszon a tornyok között volutás oromzat jelenik meg. Homlokzat sík felületét dór, jón és korinthoszi pilaszterek és az azokon támaszkodó három részes osztópárkányok

²¹ SZENTKIRÁLYI 2010, 184

²² KELÉNYI 1998/1, 110

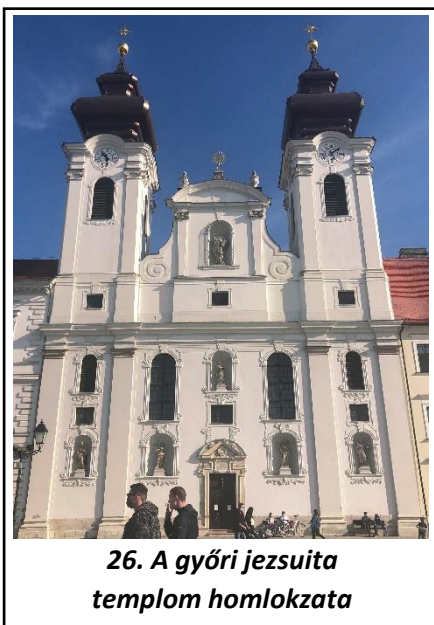
²³ GARAS 1975, 209-210

hálószerűen tagolják és koronázó párkány zárja le. Ezek biztosítják az épület horizontális hangsúlyát. Középtengelyen megjelenik a kapu és a nagyobb négyszögletes ablaknyílások. Középrész és a két ablakos oromzatú felső rész, melyet háromszög alakú timpanon zár, kiemelkedik. Megjelenik az alá-fölé rendelés. Térrészek közti magasság áthidalására a voluta szolgál. A lapos féloszlopok, különböző méretű ablakok és különböző szobor- és vakfülkék adják az épület ritmusát. A kapu felett angyalok találhatóak és az Eszterházyak kőpajzsa.

Az Il Gesù-hoz hasonlóan vertikálisan pilaszterek tagolják, azonban itt egyesével állnak, az alsó szinten dór, felső szinten jón míg a tornyoknál az előképhez hasonlóan korinthoszi faloszlopok láthatóak. Ezeket a mintaképhez hasonlóan golyvázott párkányok különítik el. A középtengelyen megjelenik a keretezett kapu és a nagyobb nyílások, a timpanonnal zárt oromzat felül kiemelkedik, voluta hidálja át a magasság különbséget, ez azonban az Il Gesù-hoz viszonyítva sokkal meredekebb és kevésbé dinamikusabb. Tehát a homlokzaton kisebb változtatásokkal megjelennek az anyatemplom főbb elemei, azonban a homlokzat összességében sokkal laposabb, kevésbé plasztikusabb.

A nagyszombati templom felépítése és alaprajzi rendszere annyira sikeres volt, hogy templomok sora épült erre a mintára. A jezsuita templomtípus sikerét jól mutatja, hogy különböző szerzetesrendek, pálosok, ferencesek, karmeliták is ezt a szerkezeti, homlokzati rendszert választották mikor templomaik és kolostoraik építésébe fogtak.

6.3. Győr, jezsuita templom

Nagyszombat után a jezsuita rend Pozsony és Győr – mint a magyar katolikus élet jelentős központjai – felé terjeszkedett, végül letelepedett. Ezt vele szembe forduló és támogató csoportok másfél évtizedes küzdelme kísérte.²⁴ 1626-27. évben megalapult a győri jezsuita kollégium. A rend más városoktól eltérően nem kapott korábbi egyházi épületet, így templomot sem. Először az 1620-as évek végén kisebb házi kápolnát építettek, végül a győri püspök segítségével először kisebb területet majd egyre nagyobb területet szereztek maguknak és 1634-ben elkezdték a nagyszombati jezsuita templom mintájára megépíteni saját templomukat. Az építési munkálatok kissé elhúzódtak,

²⁴ GALAVICS 1973, 97-98

1636-tól rendszeressé váltak a templomépítésre szánt adományok, azonban 1637-re a templom alig érte el a 7-8 méteres magasságot. Ezután azonban Simon Zanger győri élelmester téglákkal és ezek ingyenes szállításával járult hozzá a munkálatokhoz, ezzel jelentősen felgyorsítva az építési folyamatot. 1638-ra a falak teljes magasságban álltak, azonban a tetőszerkezet elkészültére és cserepekkel való befedésére 1639-ig várni kellett. 1641. június 17-én a templom boltozata elkészült, helyi német katonák ingyenmunkájának segítségével. A félkész épületet 1641 végén használatba vették, mivel a házi kápolna már nem tudta kiszolgálni az egyre növekvő rendházat.²⁵ Tervezője valószínűleg Baccio del Bianco olasz építész volt. Építőmesterei Bartolomei és fia, Giacomo Torre voltak.²⁶ A templom a títusteremtő mintától azonban arányaiban különbözik. A hajó rövidebb, ehhez mérten a magasság visszafogottabb. Továbbá a hajó mellett nem 4-4, hanem 3-3 kápolna sorakozik.

A zártosorú beépítésben álló templom a nagyszombatihoz hasonlóan két tornyos a homlokzat, azonban a toronyállás rendkívül széles. Vele ellentétben a faltagoló elemek nem laposak, hanem plasztikus erőteljes formák. Továbbá a homlokzat nem hálószerűen tagolt. A régies emeletosztást, ahol a pilaszterek egymás feletti szinteken állnak, felváltották az épület egészét átfogó óriáspilaszterek. Voluták sokkal meredekebb vonalúak, dinamikusabbak, az ablakok, fülkék keretezésében visszatérő elemmé válnak. A főhomlokzat ritmusát a faloszlopok mellett félköríves záródású ablakok és hasonló szoborfülkék adják. Homlokzaton felirat látható, mely arra utal, hogy a Szűzanyának és a jezsuita rend alapítójának, Loyolai Szent Ignácnak lett szentelve, továbbá megjelenik az 1641-es évszám, ami az építés befejezésének évére utal. Főpárkány alatti homlokzatszaksaszt 1721-ben Wittner Márton átalakította, ekkor készült a két torony lendületes kontúrvonalú sisakja is.²⁷ Utolsó átalakítás 2019-ben volt, ekkor a teljes homlokzatot megújították.²⁸

Legjelentősebb változás az Il Gesù-hoz képest a két torony továbbá az emeletosztást felváltották az óriáspilaszterek. Hasonlóság azonban a golyvázott főpárkány, felette kiemelkedő oromzatrész melyet voluta kapcsol a két toronyhoz. Ez azonban meredek, kevésbé dinamikus, az oromzatrész pedig szegmensíves timpanon zárja. További hasonlóság a nagyobb nyílások a középtengelyen és a keretezett kapu. A torony jón féloszlopai az előkép korinthuszi faloszlopaihoz hasonlóan lábazatra állított posztamensekről indulnak. Az alsó szinten négy

²⁵ FAZEKAS-KÁDÁR 2017, 13

²⁶ KELÉNYI 1998/1, 110

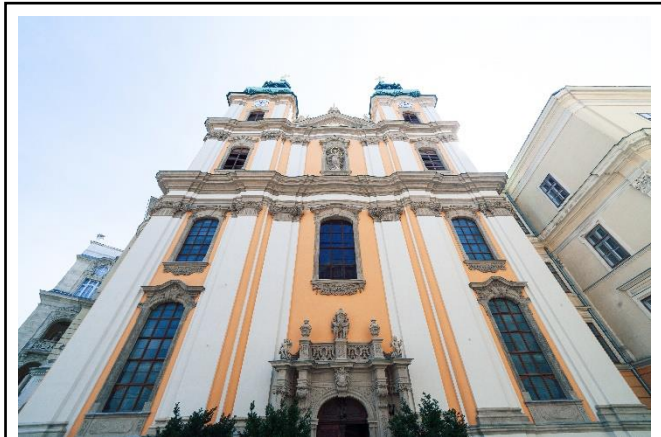
²⁷ SZENTMIHÁLYI 2010, 196

²⁸ EURÓPAI BIZOTTSÁG 2016

egyedül álló dór pilaszter kevésbé plasztikus, az épület összességében egyszerűbb homlokzati képet mutat, mint a Il Gesù.

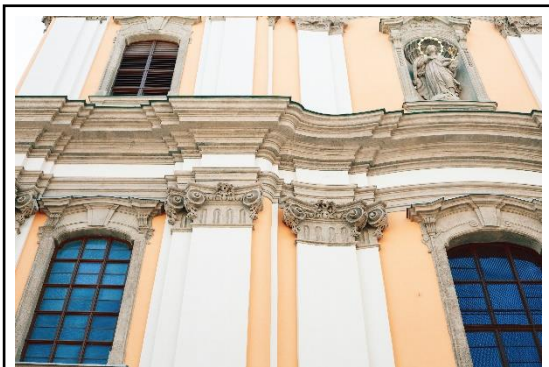
6.4. Budapest, Egyetemi templom

Régen pálos templom, pálos rend építette, akik Buda 1686-os felszabadítása után költöztek Pestre. A pálos rend XIV. század óta jelen volt Magyarországon, magyar alapítású férfi remete szerzetesrend. Bertalan püspök rendalapítási szándékát már az 1256-os esztergomi zsinat is jelzi, azonban a végleges pápai megerősítésre 1376-ig várni kellett.²⁹A régi pálos ma Egyetemi

27. A budapesti Egyetemi templom homlokzata

templomot is ők építették, mikor Buda 1686-os felszabadítása után Pestre költöztek. A templom építése 1725-ben kezdődött és 1742-ig tartott. Ebben az időben Pesten és Budán főként egyházi épületek épültek.³⁰ Építés vezetője Mayerhoffer András, tervezője ismeretlen. Mayerhoffer Lukas von Hildebrandt mellett nevelődött, magyar barokk polgári építészet kialakulására döntő hatást gyakorolt.³¹ 1951. április 8-án miniszteri döntés alapján felkerült a Budapesten műemlékké nyilvánítandó építmények jegyzékébe, 1958. január 1-én pedig műemlékké nyilvánították.³²

28. Kompozit pilaszterek, golyvázott párkány és kosárvés záródású ablakok tagozatos ablakkeretézéssel

A templom ma az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar „A” épülete és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara között található. Legtöbb hasonlóságot a nagyszombaton kialakult rendszer alapján felépített Kalocsai Székesegyházzal mutatja. Azonban itt a főpárkány feletti balusztrád helyett háromszög alakú timpanon található. Homlokzatát a földszintet és az első emeletet átfogó kompozit,

²⁹ GUZSIK 2000

³⁰ KELÉNYI 1998/2, 133-135

³¹ HEKLER 1935, 139-144

³² MŰEMLÉK

második emeleten pedig korinthuszi pilaszterek tagolják. Homlokzat ablaknyílásai tagozatos keretezésűek, csigás zárkövel díszítettek, kosárvvel záródnak. A földszinti ablakok felett tört-íves, az első emeleti ablakok felett tört-szegmensíves, a második emeleti ablakok felett pedig tört háromszögletű szemöldökpárkányok találhatóak. Tornyok falmezőit félben kettőzött, lábazat nélküli sarok falpillérek fogják közre. Ablaknyílásai felül egyenes, vállpárkányról indulók pedig íves záródásúak. Zárkövek laposak és egyszerűek.

Az oromzaton Remete Szent Pál és Remete Szent Antal szobrai állnak, jelképeik társaságában. Kapu vállpárkánya fölött helyezkedik el az osztópárkány, melyen két meztelen szoboralak látható. A középső ablaktengelyben a második emeleten díszes szemöldökpárkánnyal ellátott fülkében Immaculata szobra áll. Szobrok készítője ismeretlen.

Homlokzat legdíszesebb része a kapuzat, mely kosárvvel záródik, íves-csigás zárkövel díszített, felette kagylódísszel ékesített címerpajzs található. Ajtószárnyak két oldalán jön fejezetes sarokpálcák láthatóak, a keretezett ajtószárnyakat, középpillér választja el egymástól. Kaput íves-csigás konzolban végződő pilaszterek és három részes párkányzat keretezi, tetején álmellvéd található. Kapuzat felett erkély látható. Ez a motívum igen elterjedt lett a pesti barokk templomokon, kastélyokon és palotákon.

29. Díszes kapuzat

30. Íves-csigás konzol, jón falpálca és kompozit oszlop

Az Il Gesù-hoz hasonlóan a főhajót háromszög alakú timpanon zárja. Megjelenik a díszes kapuzat, és a hálószerű osztást biztosító pilaszterek és párkányok. A faloszlopok szintén kettésével állnak, azonban nem egymás mellett, hanem átfedésben. A kapuzat szintén középtengelyen található, azonban sokkal díszítettebb, mint a jezsuita anyatemplom kapuzata. Voluta,

mint jelentős homlokzati elem, nem jelenik meg, csak konzolok és oszlopfejek formájában van jelen. Eltérés továbbá az ablakok és a tornyok száma, azonban dinamizmusában az Il Gesù mozgalmasságát tükrözi.

6.5. Debrecen, Szent Anna-templom

1719-ben a piaristák letelepednek a nagyrészt kálvinista lakosságú Debrecenben. A rendnek nagy szerepe volt a magyar oktatásban, ugyanis a hittérítés egyik eszközeként használták. Debrecen Magyarországon a reformáció egyik központja volt, ezért III. Károly katolikus templom építésére kötelezte a várost. A templom építése Giovanni Battista Carlone tervei alapján indult el.³³ Alapkövét 1721-ben Szent Anna napján tették le. Az építés 27 évig húzódott, mivel az ehhez szükséges pénzt nehezen tudták megteremteni. Végül 1746-ban Szentháromság vasárnapján³⁴ szentelték fel. Ahogyan Carlone tervein is látható, a templomnak eredetileg két kisebb fatornyja volt, ezek helyére 1834-ben Kricsfalusy Ferenc plébános megépíttette a ma látható tornyokat. Mivel a befejező építkezés arányaiban kapcsolódik a régihez, ezért valószínűsíthető, hogy tervezője birtokában voltak Carlone eredeti tervei.³⁵

Kéttornyos homlokzat középső része kétszintes, oromzattal záródik. Homlokzat horizontális osztását adó koronázópárkány közepén felhajlik, ezzel úgy tűnik, mintha a kapuzat és a kórusablak tengelyében található nagy formák, szétfeszítenék a homlokzatot. Középrizalit kissé előreugrik Középtengelyt hangsúlyozza még a kapu felett található, baluszteres korlátokból álló erkély. Régen ennek fő funkciója az volt, hogy innen osztották az áldást. Magyarországon nem volt elterjedt, ez főként az itáliai templomok sajátossága. Kaput korinthusi falszegélyek és golyvás gerendázat keretezi, amely volutákkal ívelt. Oromzaton szobrok egész sora látható, kettő kivételével mind egy hazai barokk szobrászművész által készült. Az oromfal csúcsán Immaculata, bal oldalon Szent Péter, jobb oldalon Szent Pál szobra látható.

³³ KELÉNYI 1998/2, 135

³⁴ PÜNKÖSD UTÁNI ELSŐ, HÚSVÉT UTÁNI NYOLCADIK VASÁRNAP

³⁵ LÁNG 1930, 3-12

A magyar jezsuita templomokhoz hasonlóan két tornyos, homlokzati felépítése is ezekhez hasonlít. Alaptípustól különbözik továbbá az oszloprend, mely itt dór, és a térrészek összekötése, amelyről a voluta hiányzik. Hasonlóság azonban a kapu felett megjelenő balusztrádos erkély és a főhajót lezáró timpanon. Homlokzat egésze azonban kevésbé mozgalmas.

6.6. Egri minorita templom

Miután Eger városát visszafoglalták a töröktől, megjelentek a minorita szerzetesek, akik kolostorukat 90 évvel korábban hagyták el. A minorita rend a ferences rend egy kisebb ága, akik arra hivatkoznak, hogy Assissi Szent Ferenc, a rend alapítója telepítette őket Egerbe. Templomuk a mai kolostorépület előtt állt, keleti oldalán folyt a patak. A korábbi templomot a mai elkészülte után, 1783-ban bontották el, ezzel a Dobó István tér a mai formájára bővült.

A templom terveinek megrendelője Jakabfalvy Román, az egri minoriták gárdiánja volt. Mivel a korábbi templomot az árvíz tönkretette, szeretett volna egy nagyobb méretű épületet a rendnek. Ugyan Barkóczy Ferenc egri püspök támogatását élvezte, a pénz nem volt elegendő a templom építéséhez. Később Grassalkovits segítségét kérte a Noszvaj-telek átengedése érdekében, melyet végül megkapott. A templom felszentelésére végül 1773-ban került sor.³⁶

Egyhajós templom, 18. század végén épült. Főhomlokzata két tornyos szokatlan formálású. A homlokzat alapvonala emberléptékű, golyvázatban végződő kőlábazat, melyen ismét egy 4 méter magas lábazat áll. Innen indul a négy falpillér, valamint az előredomboruló szakasz, mely a tornyok közé nyúlik. Páros oszlopok tagozzák, toszkán főpárkány alatt magas lábazattal megemelt fülkék találhatóak. Párkány felett díszes oromzat emelkedik, mely a domborulat hajlását követi. A falpilléreket jón fejezetek tagozzák. A középtengelyben díszes kapuzat nyílik. A kapuszárnyak kovácsoltvasból készültek, levelekkel díszítettek. Szupraportát két szárnyas angyal díszíti, köztük a ferences és a minorita rend jelvényével. Szupraporta felett található hatalmas

**33. Egri minorita templom
homlokzata**

³⁶ Voit 1971 5-30

kórusablaktöbbszörösen tört vonalban zárul, szemöldökpárkányát kagylós zárókő koronázza. Az ablakok tört ívben záródnak, a sokszorosán tört vonalú, csigás ormú szemöldökpárkánnyal két volutás konzol köti össze. Homlokzat középső szakaszát övpárkány zárja, innen indul a tornyokat keretező két-két pilaszter.

7. EGYTORNYOS HOMLOKZATOK

Három típust különböztetünk meg. Kettőnél a torony tengelyben helyezkedik el, elől vagy hátul. Tengelyben, hátul elhelyezkedő toronyra kitűnő példa az ipolytölgyesi római katolikus templom, mely a Középkori örökség című fejezetben lett bemutatva. Elöl tengelyben elhelyezkedő toronyra a szentgotthárdi ciszterci apátsági templomot szeretném bemutatni, ugyanis ez volt a típusteremtő. Harmadik típusnál a torony a homlokzat oldalán helyezkedik el, erre példának az Erzsébet apácák templomát hoztam.

7.1 Szentgotthárdi ciszterci apátsági templom

Ciszterciek a 12. század közepén költöztek Szentgotthárdra, ahol megalapították apátságukat. 16. században a rend tagjait elűzték, majd a török időkben is jelentős károk érték az épületet. 18. század elején térhettek vissza és egyből kolostorépítésbe kezdtek. Templomukat 1748-79-ig építették. Szerzetesrend végül a második világháború után megszűnt, az épület ma Nagyboldogasszony plébániaként funkcionál.

7.2. Erzsébet apácák temploma

Buda töröktől való visszafoglalása után a ferencesek birtokába került az itt található mecset, majd ezen a területén kezdték el felhúzni kolostorukat 1703-ban. Mecset helyére először egy kisebb templomot építettek, a mai templom építése 1731 és 1737 között zajlott. 1785-ben II. József rendelete ugyan a budai ferencesekre nem vonatkozott, de el kellett hagyniuk a kolostort, helyükre Szent Erzsébet-rend betegápoló apácái költöztek. II. világháború alatt jelentős károkat szenvedett. A templom homlokzatán megjelenő kék szín utalás Szent Erzsébet kék ruhájára.

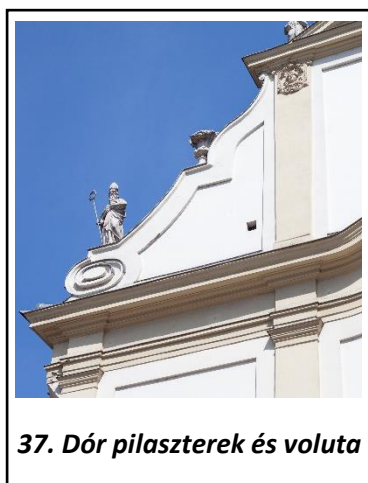
8. TORONYTALAN HOMLOKZATOK

8.1. Budapest, ferences templom

1250-60 között itt épült meg a ferences rend gótikus kápolnája és rendháza, melyet 1298-ban kezdtek templommá fejleszteni. 1526-ban a törökök felgyújtották a várost, ekkor az épület jelentős károkat szenvedett. 1537-ben újjá építették, azonban Szimán bég négy évvel később dzsámivá alakította. Végül a ferences rend a török kiűzése után 1690-ben visszakapta a templomot, 1743-ban pedig felszentelték Alcantarai Szent Péter tiszteletére. A templom homlokzata a ferences rend építészeti szokásait követve épült, ezért toronytalan. Kialakítása olaszos képet mutat, a Carlo Maderno által tervezett római Santa Susanna rendszerét követi.³⁷

36. A budapesti ferences templom homlokzata

37. Dór pilaszterek és voluta

Homlokzat alsó része lábazatra állított magas posztamensekről indul. Dór pilaszterek által három részre tagolt, horizontálisan pedig középen felhajló főpárkány tagolja. Felette háromszög alakú timpanonnal lezárt cartouche-os lizénákkal közrefogott oromzat látható, melyet tört-íves voluta kapcsol az alacsonyabb térrészhez. A tagozatos keretezésű, szegmensíves záródású kapu a homlokzat fő tengelyében található. Felette szegmensíves szemöldökpárkány látható, tetején Szűz Mária jelenik meg kisdéddel a kezében. A kapu keretezését címerpajzs díszíti, benne a ferences rend címerével. A kapu mellett, füles keretezésű, szegmensíves záródású ablakok helyezkednek el, sima zárkó díszítéssel és kovácsoltvas rácsokkal. Kapu felett tört-szegmensíves záródású, füles keretezésű zenekarzati ablak jelenik meg. Két oldalán a szélső falmezőben félköríves záródású szoborfülkében ül assisi Szent Ferenc és páduai Szent Antal szobra. A főhomlokzat középső részén pedig az előbbiekhöz hasonlóan alcantarai Szent Péter szobra látható, itt azonban a szemöldökpárkány nem szegmensíves, hanem félköríves. A timpanonban nagy méretű Isten-szeme helyezkedik el.

³⁷ KELÉNYI 1998/2 135

Homlokzati felépítése a jezsuita alaptípust idézi. Gesù-típusú, így megjelenik a voluta, díszes kapuzat, erőteljes ablaknyílások a középtengelyen. Oszlopfülkék félköríves záródása is megegyezik az Il Gesù-éval. Eltérés azonban az oszloprend, mely jelen esetben az egyszerűbb homlokzathoz jobban illő dór, és a közepén felhajló párkány, mely erőteljesebb hatást nyújt a középtengelynek.

8.2. Győr, karmelita templom

Wittner Márton, karmelita építész tervei alapján készült, aki az egyik legjelentősebb hazai szerzetes-építész volt. Prágában tanult, ott ismerkedett meg a kőműves mesterséggel, mikor az ottani karmelita templomon dolgozott. Később a Szent-Lipót rendtartomány építészé lett, több karmelita építkezésnek is részese volt. A győri karmelita templom mintaképeül a prágai templom szolgált, azonban ennek alaprajzi rendszerét leredukálta, homlokzatát franciásról olaszos megjelenésűvé formálta.³⁸

38. A győri karmelita templom homlokzata

39. Centrális tér a hosszázás hatást keltő főhomlokzat mögött

Ha a homlokzatra tekintünk, azt sugallja, hogy hosszázás

elrendezésű templomot látunk azonban ezzel elletétben a közép-európai barokk centrális tértípusát képviseli.

Homlokzata keskenyebb, mint az Il Gesù-é azonban a háromszög alakú voluta, timpanon, pilaszterek és párkányok megjelennek. Homlokzata azonban szintén egyszerűbb, ezért a korinthuszi féloszlopokat dór pilaszterek váltják. Középrészen a párkány felhajlik.

Homlokzat ritmusát három szobor és egy ablak adja, szoborfülkék a mintaképhez hasonlóan félköríves

záródásúak. A homlokzat plasztikusságát továbbá a sárga és fehér szín váltakozó használata erősíti.

³⁸ KELÉNYI 1998/2 138

8.3. Vác, domonkos templom

40. A váci domonkos templom homlokzata

Másnéven Fehér-templom, nevét a fehér ruhát viselő domonkos rendi szerzetesek után kapta. A templom építése 1699-ben kezdődött, azonban a Rákóczi-szabadságharc miatt 1755-ig tartott befejezni. Tervezője és első építője Kalcher Márton budai kőműves volt.³⁹ Toronysisakja pár évvel elkészülte után leégett, az épület mai formáját 1770-es évekre nyerte el.⁴⁰

Tornya a koldulórendi templomoknak megfelelően a szentély mellett emelkedik, így nem része a főhomlokzatnak, mely letisztult, ezzel illeszkedik a Március 15. tér hangulatához. A főhomlokzat lant alakú

ablakának két oldalán Szent Domonkos és Szent Imre szobra, főpárkánya felett, pedig Immaculata⁴¹ alakja díszíti, tetején pedig Isten mindenhatóságának és a Szentháromságnak a jelképe, egy háromszögbe rajzolt szem látható. A homlokzat főpárkány alatti részét kompozit pilaszterek vertikálisan tagolják. Az ablakok és íves záródású szoborfülkék mérete a középtengelyen nagyobb, ezzel a hangsúly ide irányul. Magasabb és alacsonyabb térrészeket az Il Gesùhoz hasonlóan itt is voluta köti össze, viszont kevésbé dinamikus, mint ahogy azt az előképen láthatjuk, tetején angyalok ülnek. Gesú-típusú templomról beszélünk, azonban az anyatemplomnál visszafogottabb. Pilaszterek laposabbak, a homlokzat kevésbé tagolt, nem sűrűsödik a középtengely felé, kevesebb nyílás jelenik meg rajta, ezáltal kevésbé dinamikus. Ennek ellenére azonban a kor templom archetípusának jellegzetességei egytől-egyig megtalálhatóak rajta. Legyen szó golyvázott párkányról, volutáról, magasított lábazaton és posztamenseken álló féloszlopról, vagy félköríves záródású szoborfülkékről.

41. Lant alakú ablak

³⁹ VÁC VÁROSTÖRTÉNET

⁴⁰ VÁC MŰEMLÉKEI

⁴¹ SZŰZ MÁRIA SZEPLŐTELEN FOGANTATÁSRA UTALÓ NEVE

8.4. Esztergom, ferences templom

Feltehetőleg először Magyarország területén Esztergomban telepedett le a ferences rend 1224-ben. Első templomuk a tatárjárás során megsemmisült, majd IV. Béla segítségével újjáépítik. Török hódoltság ideje alatt dzsámivá alakítják, majd a török kiűzése után visszatelepült ferencesek a király által kijelölt helyen újjáépítették templomukat. A templom átadása 1717-ben volt, viszont felszentelésére 1823-ig várni kellett.⁴²

Zárt sorú beépítésben álló épület, északi falához rendház csatlakozik. 1950. december 7-én miniszteri döntés alapján műemlékké nyilvánították.⁴³

Homlokzat tagolását a pilaszterek és a nagy szegmensíves záródású ablakok adják. Középrizalit enyhe kiülésű, ezáltal a homlokzat kissé laposnak tűnik. Főhomlokzat oromfallal lezárt szélein voluta jelenik meg. Főpárkány közepén félkörívben megtört, alatta található a szoborfülkékben a három ferences szent szobra. Homlokzat közepén továbbá megjelenik Szent Anna szobra, lányával Máriával. Bal oldalán Assissi Szent Ferenc, jobb oldalán Pádovai Szent Antal található, szintén hasonló szoborfülkékben. Szélső szobrok alatt vasrácsos egyenes záródású ablakok láthatók. Utólag hozzáépített tornyok első szintjén egyenes záródású, második emeletén félköríves ablakok jelennek meg. Középtengelyen elhelyezkedő kapu kosárirves záródású, alatta kőkeretes kapu jelenik meg, a ferences rend kőkartusban foglalt címerével.

Győri karmelita templomhoz hasonlóan a sárga és fehér szín használata erősíti a plasztikusságot, azonban az Il Gesù homlokzatánál egyszerűbb, tisztább képet kölcsönöz. Homlokzatát ezért egyszerű dór pilaszterek tagolják. Párkánya a középtengelyen felhajlik, timpanon oldalai nem egyenesek, hanem hajlítottak. Szoborfülkék záródása megegyezik, azonban a nyílásoké jelentősen eltér.

⁴² ESZTERGOMI ÉRSEKSÉG

⁴³ MŰEMLÉK

9. EGYÉB

9.1. Nagykároly, görögkatolikus templom

18.század elejéig Nagykárolyban egy fatemplom állt a helyi hívek rendelkezésére. Egyházfelekezeten belüli konfliktus miatt azonban 1736-ban kénytelenek voltak új templomot építeni. A munkálatokhoz jelentős anyagi segítséggel járult hozzá Rácz Demeter. Egyike az elsőtéglából épült görögkatolikus templomoknak. A templom két tornya a nyugati oldalon helyezkedik el, azonban hajója felett kupulatorony húzódik, továbbá a szentély fölé is kupolát emeltek. Alapterületéhez képest magas épületről van szó, monumentalitását fokozza a tornyokon elhelyezkedő hagyma

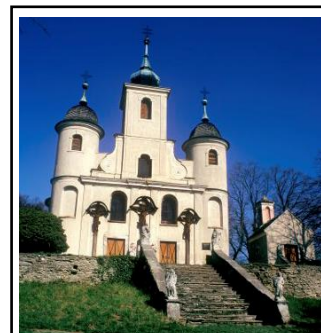
**41. Nagykároly,
görögkatolikus templom**

alakú laternás sisak. Az épület homlokzata rendkívül mozgalmas, vertikálisan dór pilaszterek, horizontálisan pedig párkányok tagolják továbbá gazdagon formált ajtó- és ablakkeretezések teszik még változatosabbá.

9.2. Kőszeg, Kálvária templom

A templom homlokzata a mariazelli templom homlokzatát utánozza, mely a magyarok számára a legfontosabb határon túli búcsújáró hely volt. Szilágyi 1980⁴⁴

A Mariazell felé vezető zarándokút kápolnái sok magyar kápolnának váltak mintaképpé. A templomot 1729-34 között húztál fel szőlőhegyekkel körülvett területen. Templom építése előtt fakeresztet 30 évvel később Szent Donát tiszteletére kis kápolnát építettek. A szőlők védőszentjének tiszteletére felhúzott

**42. Kőszeg,
Kálvária-templom**

43. Mariazelli bazilika

kápolna a mai napig ott áll. A templom építésének ötlete az 1700-as évek elején fogalmazódott meg, amikor a helyiek a pestisjárvány idején a templom felállítására tettek fogadalmat. A munkálatok pénzühiány és a terület pozíciója miatt akadályokba ütköztek, de végül az építkezés 1729-ben kezdetét vette. A templom építőanyagait majdnem 70 000 téglát helyiek és zarándokok, közös erővel hordták

⁴⁴ SZILÁGYI 1980 40

fel a szőlőhegy tetejére. Templom felszentelésére végül a munkálatok befejezése előtt sor került, 1734-ben.

A templom bejáratához 1775-ben készült szobordíszes lépcső vezet. Templom teljesen szimmetrikus, két oldalsó tornya kerek míg a középső torony négyzetes. A tornyokat hagymakupola fedi, borításuk eltérő, oldalsók fazsindelyes míg a középső rézlemezrel borított. A tornyokat dinamikusan áramló csigavonal a voluta köti össze, ez adja a főhomlokzat dinamizmusát és arányai mellett a legmeghatározóbb mikor a homlokzat szépségéről beszélünk. Hármastagolást a homlokzaton továbbá feszületek adják. Középen található Krisztus, lábainál Magdolna és János szobra foglal helyet.

10. ÖSSZEGRÖZÉS

A reneszánsz humanista világképe utáni Isten központú világnézetre való visszatérés határozta meg ezt az időszakot. A kor küzdelmei nyugtalanságot idéztek, mely az építészetben is megjelenik, az ideológia fő elemévé a hierarchia válik. Barokk célja a reneszánsz stílusjegyek továbbélése, majd túllépése, az emberléptékű harmóniától való eltávolodás. A reneszánsz harmonikus arányú, teljes egészében élénk táruló tereit felváltották a barokk befejezetlennek tűnő formái, melyek megakadályozzák az egyértelmű feltárlást, az egész megértéséhez több nézőpontra lesz szükség. Az esetleges folytatást felkínáló formák nyitnak a többi forma felé, kölcsönös egymásra utaltság miatt egyfajta viszonyrendszer bontakozik ki köztük. Ez a barokk épületek minden részére kivetíthetőek legyen szó alaprajz-, homlokzat- vagy tömegalakításról. Ez a fajta éles váltás, összetettebb értelmezési lehetőség és talányosság fogott meg először a barokk építészetben.

A tanulmány homlokzatalakítási szempontból vizsgálja a magyar barokk templomokat és egyes elemeit igyekszik párhuzamba állítani az alaptípussal, az Il Gesù-val. Emellett a homlokzat és a torony viszonyával kapcsolatos tipológia felvázolása volt a cél. Összegezve kutatásom tanulságait, levonható, hogy világszerte a szakrális épületek célja az volt, hogy visszahívja a korábban elszakadt híveket az egyházba. Fő elemmé az illúziókeltés válik, melynek egyik remek példája az alacsony-magas homlokzati részeket összekötő voluta, mely nagyobb teret sejtet, mint ami valójában a homlokzat mögött van. Illúziókeltésre továbbá kiváló magyar példa a győri karmelita templom, mely főhomlokzatára tekintve, hosszház rendszeres épületet várunk, azonban belépve egy centrális térben találjuk magunkat. Összességében levonható, hogy a magyar barokk templomok az Il Gesù-n megjelenő stílusjegyeket előszeretettel használják, saját formájukra alakítva. A magyarországi templomok változatosságának ellenére

egyetemesen igaz, hogy a mintaképhez képest sokkal laposabbak, pilaszterek kevésbé plasztikusak, ezáltal az egész kevésbé mozgalmos, dinamikus.

Egyetemesen kijelenthető, hogy a mintaképpel hasonlóság a hierarchikus kialakítás, a megjelenő voluta, mint áramló forma és a vertikális, horizontális osztást végző párkányok és féloszlopok.

Gesù típusú templomokat „építettő” szerint két csoportra osztanám. Ezek közül az elsők a jezsuiták, ezen templomok legnagyobb különbsége az anyatemplomhoz képest a megjelenő két torony. Ezen elem megjelenése észak-olaszországi és német területekről jutott el hozzánk. A két torony az épület szakrális voltát jelképezi. Érdekesség azonban, hogy az egyéb szerzetesrendek, például a ferencesek, domonkosok, karmeliták által épített másik csoport, homlokzati kialakításban jobban hasonlít a jezsuita rend által épített Il Gesù-hoz. Ennek oka, hogy ezen szerzetesrendek tornyai rendi szokások miatt nem a főhomlokzaton találhatóak, így az előképhez hasonlóan toronytalan homlokzat tudott kialakulni. Azonban magyar viszonylatban is nézve kevésbé díszitettebb, egyszerűbb és laposabb képet kölcsönöz, mint jezsuita társaik.

Kutatásom célja a legjelentősebb épületeken keresztül vizsgálni a tornyok pozíciójának okait, torony és a homlokzat viszonyát, ahol nem lehet elkerülni az Il Gesù hatását a magyar templomépítészetre, így levonható, hogy a XVI. században épült templom jelentősen meghatározta a magyar templomok homlokzati elemeit és kialakítását. Továbbá a magyar barokk emlékei is jelentős hatással voltak a későbbi korok templomaira is, hiszen országszerte épültek templomok ezek mintáira. A tanulmány továbbá igyekezett bemutatni a barokk stílus kialakulását, formáló körülményeit mind egyetemes, mind magyar viszonylatban. A kutatómunka azonban koránt sem befejezett, további példákkal sokkal részletesebb betekintés nyújtható egyes csoportokba.

11. BIBLIOGRÁFIA

BALANYI 1927	Dr. Balanyi György: A magyar ferences provincia kialakulása In: Katholikus Szemle negyvenegyedik kötet. Budapest, Stephaneum nyomda és könyvkiadó R.T. 1927. pp.582-595
CSIGÓ 2000	Csigó László: Magyar Katolikus templomok. Anno Kiadó 2000. pp.26-27
DEÁK 2005	Deák Viktória Hedvig: A ferences és a domonkos lelkiség összehasonlítása a korai rendtörténet alapján In: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára Szerk.: Óze Sándor és Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba-Budapest, PPKE-BTK-METEM 2005. pp.63-78
DEZSÉNYI 1987	Dezsényi András Henrik: Az esztergomi ferences templom története. Esztergom, Esztergomi ferences templom 1987.
ESZTERGOMI ÉRSEKSÉG	https://www.esztergomi-ersekseg.hu/plebaniak/esztergom-ferences-szent-anna-templomigazgatosag-2206/ letöltés ideje: 2021.04.11. 20:47
EURÓPAI BIZOTTSÁG	https://ec.europa.eu/regional_policy/hu/projects/hungary/reviving-szechenyi-square-and-its-surroundings letöltés ideje: 2021.04.13. 20:26
FARBAKY 1998	Farbaky Péter: Késő reneszánsz. In: Magyarország építészetének története. Szerk.: Sisa József és Dora Wiebenson, Budapest, Vince Kiadó 1998. pp.88-107, 109-121
FARBAKY 2006	Farbaky Péter: A reformáció és az ellenreformáció egyházi építészete a királyi Magyarországon In: A reneszánsz és barokk építészete Magyarországon {online tananyag} Szerk.: Kelényi György, Farbaky Péter, Széphelyi F. György http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/indexa024.html?option=com_tanelem&id_tanelem=620&tip=0 letöltés ideje: 2021.04.22. 15:23
FAZEKAS-KÁDÁR 2017	Fazekas István-Kádár Zsófia: A jezsuita templom 17.századi jötevői, a támogatók körének rekonstrukciója In: Jezsuita jelenlét Győrben a 17-18. században. Győr, Szent Mór Bencés Perjelség 2017 pp.13-43
GALAVICS 1973	Galavics Géza: A barokk művészet kezdetei Győrben. In: Ars Hungarica/1973. pp.97-125.
GARAS 1975	Garas Klára: Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása In: Magyarországi reneszánsz és barokk (Művészettörténeti tanulmányok) Főszerk.: Aradi Nóra, Budapest, Akadémiai Kiadó 1975 pp.209-210
GERŐ 1984	Gerő László: Magyar műemléki ABC. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1984.
GUZSIK 2000	Guzsik Tamás: A pálos rend „születési anyakönyvi kivonata” In: Architectura Hungarie II.évf. 1.szám 2000. március {internetes folyóirat}
HEKLER 1935	Hekler Antal: A magyar művészet története. Budapest, Könyvbarátok Szövetsége, 1935 pp.139-144
JEZSUITÁK 2016	https://jezsuita.hu/a-jezsuita-rend-kialakulasa/ Utolsó frissítés dátuma: 2016.08.08. letöltés ideje: 2021.04.09.17:35
KELÉNYI 1998/1	Kelényi György: Kora barokk In: Magyarország építészetének története. Szerk.: Sisa József és Dora Wiebenson, Budapest, Vince Kiadó 1998. pp.109-115

KELÉNYI 1998/2	Kelényi György: Érett és késő barokk In: Magyarország építészetének története. Szerk.: Sisa József és Dora Wiebenson, Budapest, Vince Kiadó 1998. pp.123-135, 163-164
KELÉNYI 2006/1	Kelényi György: Egyházi építészet In: A reneszánsz és barokk építésze Magyarországon {online tananyag} Szerk.: Kelényi György, Farbak Péter, Széphelyi F. György http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/index0c32.html?option=com_tanelem&id_tanelem=627&tip=0 letöltés ideje: 2021. 04.22. 14:46
KELÉNYI 2006/2	Kelényi György: A mesterek In: A reneszánsz és barokk építésze Magyarországon {online tananyag} Szerk.: Kelényi György, Farbak Péter, Széphelyi F. György http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/index0526.html?option=com_tanelem&id_tanelem=654&tip=0 letöltés ideje: 2021.04.22. 14: 52
KELÉNYI 2006/3	Kelényi György: A megbízók In: A reneszánsz és barokk építésze Magyarországon {online tananyag} Szerk.: Kelényi György, Farbak Péter, Széphelyi F. György http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/indexfa4b.html?option=com_tanelem&id_tanelem=653&tip=0 letöltés ideje: 2021.04.22. 15:10
KELÉNYI 2006/4	Kelényi György: Homlokzatformák In: A reneszánsz és barokk építésze Magyarországon {online tananyag} Szerk.: Kelényi György, Farbak Péter, Széphelyi F. György http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/index329d.html?option=com_tanelem&id_tanelem=636&tip=0&fbclid=IwAR1jWuKw4FyyliTjIbUw7pSG1ovjBez9B-izKa6kXN9R7oYFGg6VHKY25rI letöltés ideje: 2022.11.08. 13:21
KOCH 1997	Wilfried Koch: Építészeti stílusok – Az európai építőművészet az ókortól a napjainkig. Budapest, Officina Nova Könyvek 1997. pp.218-219, 236-263
DR. KOVÁTS 1942	Dr. Kováts J. István: Magyar református templomok. Budapest, Athenaeum 1942
LÁNG 1930	Láng Nándor: A debreceni Szent Anna templom. Debrecen, Egyetemi Nyomda 1930 pp.3-16
LÉVÁRDY 1982	Lévárdy Ferenc: Magyar templomok művészete. Budapest, Szent István Társulat az apostoli szentszék könyvkiadója 1982. pp.148-151, 164-180
MŰEMLÉK	RMI-nyilvántartás {Miniszterelnökség, Építészeti, Építésügyi és Örökségvédelmi Helyettes Államtitkárság által fenntartott hivatalos nyilvántartás zártkörű használatra} https://ivo.lechnerkozpont.hu/ letöltés ideje: 2021.04.22. 12:54
MÜLLER 1993	Werner Müller-Gunther Vogel: SH Atlasz Építőművészet. Budapest, Springer Hungarica Kiadó 1993
ŐZE 2005	Őze Sándor: A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI.századi Magyarországon In: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára Szerk.: Őze Sándor és Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba-Budapest, PPKE-BTK-METEM 2005. pp.157-176
POGÁNY 1975	Pogány Frigyes: Itália építésze II. Budapest, Corvina Kiadó 1975. pp.22-23, 103-105

SZENTKIRÁLYI 2010	Szentkirályi Zoltán: Az újkor építészete In: Az építészet rövid története. Szentkirályi Zoltán-Détsy Mihály, Budapest, Műszaki Kiadó 2010. pp.180-199
SZENTKIRÁLYI 2012/1	Szentkirályi Zoltán: Barokk építészet Itáliában In: Barokk – Az építészet története 6. Budapest TERC Kiadó 2012. pp.7-9, 18-29, 73-76
SZENTKIRÁLYI 2012/2	Szentkirályi Zoltán: Barokk építészet Európa más országaiban In: Barokk – Az építészet története 6. Budapest, TERC Kiadó 2012. pp. 251-283
SZILÁGYI 1980	Szilágyi István: Kálváriák. Budapest, Corvina Kiadó 1980.
VÁMOSSY 2015	Vámossy Ferenc: A 20. század magyar építészete 1. kötet: Örökségünk értékei 1902-2002. Budapest, Tarsoly Kiadó 2015. pp. 83-89
VÁC MŰEMLÉKEI	http://www.vac.hu/vac/nevezetesseg.html letöltés ideje: 2021.04.10. 21:43
VÁC VÁROSTÖRTÉNET	http://www.vac.hu/vac/varos_tortenet_nevezetessegek_terkep.html letöltés ideje: 2021.04.10. 21:50
VOIT 1969	Voit Pál: Martin Wittner, a győri karmelita templom építészete In: Magyar Műemlékvédelem IV. 1963-1966. Akadémiai Kiadó, Budapest 1969. pp. 187-225
VOIT 1970	Voit Pál: A barokk Magyarországon. Budapest, Corvina-Helikon 1970. pp. 10-11, 18-20, 37-40
VOIT 1971	Voit Pál: Az egeri minorita templom. Budapest, Pannonia 1971. pp. 14-18
WÖLFFLIN 1915	Heinrich Wölfflin: Kunstgeschichtliche Grundbegriffe – Das problem der stilentwicklung in der neuen kunst. München, F.Bruckmann A.-G. 1915. Heinrich Wölfflin: Művészettörténeti alapfogalmak – A stílus fejlődésének problémája az újkor művészetében. Ford. Mándy Stefánia. Budapest Corvina Kiadó, 1969
ZÁDOR 1984	Zádor Anna: Építészeti szakszótár. Corvina Kiadó, Budapest, 1984

Képek forrásai:

- 1-2., 7-9., 14-16., 26-32., 36-42. saját kép
3. Az ipolytölgyesi római katolikus templom <https://ipolytolgyes.hu/templom>
4. A tarnaleleszi római katolikus templom <http://tarnalelesz.hu/latnivalok/>
- 5-6., 11-13. saját rajz
10. Dunaföldvár barátok temploma <https://miserend.hu/templom/2008>
17. Eger, minorita templom <https://visiteger.com/latnivalok/osszes/minorita-templom#>
- 18., 43. Nagykároly, görögkatolikus templom
https://www.google.hu/amp/s/vagabundus.blog.hu/2015/05/22/a_nagykarolyi_gorog_katolikus_templom%3flayout=5
19. Máriagyüd, Kegyetemplom <https://villany.hu/szabadido/mariagyudi-kegytemplom/>
- 20., 44. Kőszeg, Kálvária-templom
<https://www.termesztjaro.hu/mobile/hu/poi/templom/kalvaria-templom-es-szent-donat-kapolna-koszeg-/23397528/>
21. Máriagyüd, Kegyetemplom <https://www.erdekesvilag.hu/a-mariagyudi-kegytemplom/>

22. Bécsi Szent Péter-templom [https://hu.m.wikipedia.org/wiki/Szent_P%C3%A9ter-templom_\(B%C3%A9cs\)](https://hu.m.wikipedia.org/wiki/Szent_P%C3%A9ter-templom_(B%C3%A9cs))
23. Pozsonyi trinitárius templom [https://hu.m.wikipedia.org/wiki/Trinit%C3%A1rius-templom_\(Pozsony\)](https://hu.m.wikipedia.org/wiki/Trinit%C3%A1rius-templom_(Pozsony))
24. Budapesti Szent Anna-templom
https://pestbuda.hu/cikk/20210724_275_eve_keszult_el_a_vizivarosi_szent_anna_templom_szentelye_a_batthyany_teren
25. A nagyszombati jezsuita templom homlokzata: <https://ma7.sk/tajaink/nagyszombati-keresztelo-szent-janos-szekesegyhaz>
33. Egeri minorita templom homlokzata
<https://csodalatosmagyarország.hu/latnivalok/templomok/minorita-templom-eger/>
34. Szentgotthárd, ciszterci apátság <https://kirandulastippek.hu/orseg/szentgotthard-ciszterci-templom>
35. Szent Erzsébet apácák temploma <https://epiteszforum.hu/arpad-hazi-szent-erzsebet-kek-ruhaja--a-budai-erzsebet-apacak-szent-ferenc-sebei-templomanak-felujitasa->